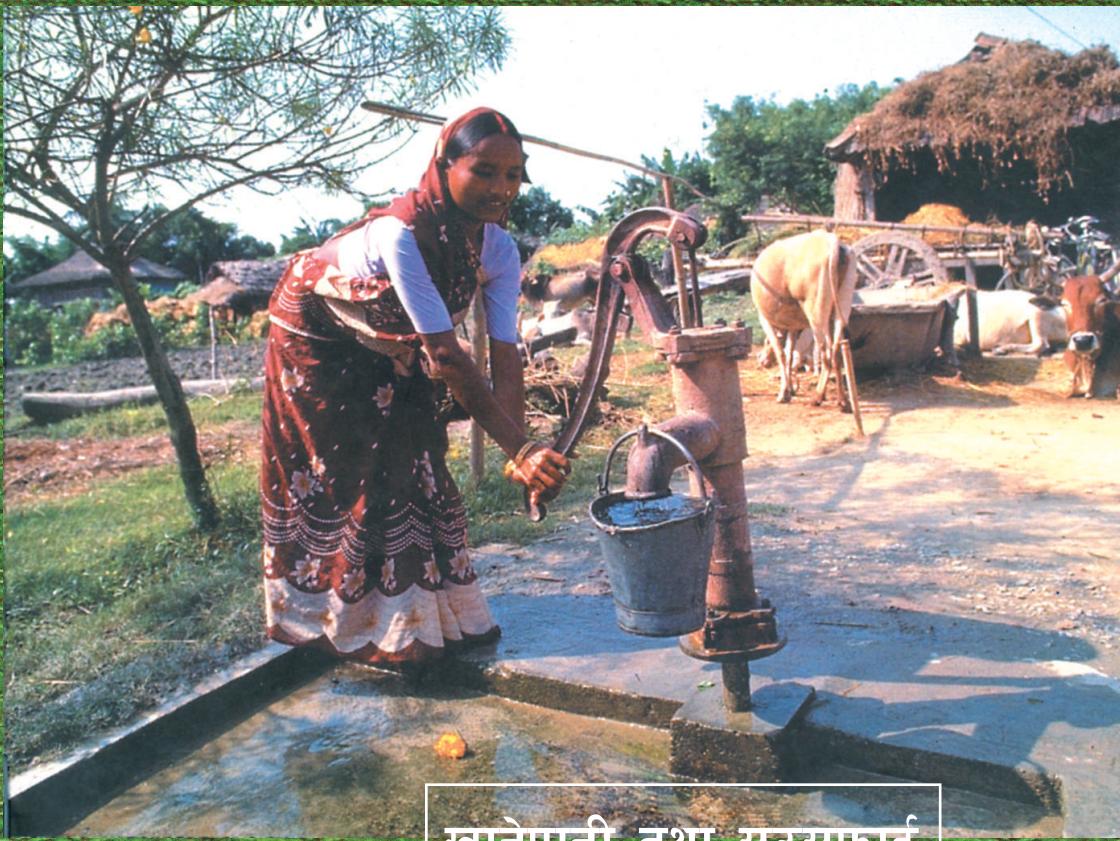

लैङ्गिक स्मरणसूची

खानेपानी तथा सरसफाई

एसियाली विकास बैंक

एडीबी

लैंडिंग स्परणसूची खानेपानी तथा सरसफाई

एसियाली विकास बैंक

एसियाली विकास बैंक

यो दस्तावेज अंग्रेजीबाट अनुवाद गरी वृहत् जनसमुदायमा जानकारी होस् भन्ने हेतुले प्रकाशन गरिएको छ। तर, एसियाली विकास बैंकको आधिकारिक भाषा अंग्रेजी हो र यस दस्तावेजको अंग्रेजी मूल संस्करणलाई मात्र आधिकारिक मानिनेछ। कुनै पनि उद्धरण गर्नुपरे अंग्रेजी मूल संस्करणलाई नै आधार मान्नुपर्नेछ। एसियाली विकास बैंकले यस नेपाली अनुवादको यथार्थताको प्रत्याभूति गर्दैन र मूल संस्करणबाट फरक पर्न गएमा त्यसको जिम्मेवारी पनि लिदैन।

विषय सूची

स्मरणसूचीको उद्देश्य	१
खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनामा लैंगिक सरोकारको विषय	५
किन महत्वपूर्ण हुन्छ ?	९
आयोजना चक्रका प्रमुख प्रश्न र कार्यहरू	१७
लैंगिक विश्लेषण	१९
आयोजनाको ढाँचा	२३
नीतिगत संवाद	२५
अनुसूची : लैंगिक विशेषज्ञका लागि निर्देशित शर्त	२६
सन्दर्भ-सामग्री	२६

शब्दावली

BME	लाभको अनुगमन तथा मूल्यांकन
CBO	सामुदायिक संस्था
DMC	विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्र
EA	कार्यान्वयन निकाय
IMT	यातायातको मध्यस्थ माध्यम
ISA	प्रारम्भिक सामाजिक विश्लेषण
M&E	अनुगमन र मूल्यांकन
NGO	गैर-सरकारी संस्था
O&M	सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार
PPTA	आयोजना तथारी प्राविधिक सहायता
RRP	एडीबीका अध्यक्षको प्रतिवेदन तथा सुझाव
SA	सामाजिक विश्लेषण
SOCD	सामाजिक विकास शाखा, वातावरण तथा सामाजिक विकास कार्यालय
TOR	निर्देशित शर्त
WID	विकासमा महिला
WSS	खानेपानी तथा सरसफाई
WUC	खानेपानी उपभोक्ता समिति
WUG	पानी उपभोक्ता समूह

स्मरणसूचीको उद्देश्य

यो स्मरणसूची एडीबीका कर्मचारी र परामर्शदाताहाल्लाई लैंड्रिक तथा विकास (GAD) सम्बन्धी एडीबीका नीति एवं रणनीतिक उद्देश्यहर्को कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न तयार पारिएको हो (एडीबीको लैंड्रिक तथा विकास नीति *ADB's Policy on Gender and Development*, मे १९९८ हेनुहोस्)।

यसले आयोजना/कार्यक्रमका सबै चरणमा खानेपानी तथा सरसफाई (WSS) क्षेत्रको लैंड्रिक सरोकारका सबै सबालहरु पहिचान गर्न र बाधा-अवरोध तथा प्राथमिकता तय गर्न प्रयोगकर्ताहरूलाई दिशानिर्देश गर्नेछ, जसले लैंड्रिक-सम्बेदनशील रणनीति तथा परिसूचक तयार पार्न सहयोग गर्नेछ।

एडीबीका कर्मचारीले आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) अन्तर्गत तथ्य संकलन गर्ने क्रममा प्रारम्भिक सामाजिक विश्लेषण (ISA) गर्दा लैंड्रिक सरोकारका सबालहरु पहिचान गर्न यो स्मरणसूची प्रयोग गर्न सक्नेछन्। परामर्शदाताहरूले आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताका क्रममा वृहत् सामाजिक विश्लेषण गर्दा यो स्मरणसूची प्रयोग गर्नुपर्छ। एडीबीका कर्मचारी, एडीबीको विकासान्मुख सदस्य राष्ट्र (DMC) का अधिकारी र परामर्शदाताहरूले पनि आयोजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मूल्यांकन (M&E) का क्रममा यसको प्रयोग गर्न सक्छन्। तर, आयोजनाका लागि सबै प्रश्न सान्दर्भिक हुँदैनन् र कर्मचारी तथा परामर्शदाताहरूले आयोजनाअनुसार बढी सान्दर्भिक प्रश्नहरु छनौट गर्नुपर्नेछ।

आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताको सम्भाव्यता अध्ययन र आयोजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मूल्यांकनका लागि लैंड्रिक-सम्बेदनशील निर्देशित शर्तहरु तयार पार्न आवश्यक

मार्गनिर्देशन पनि यसमा समावेश छ, साथै खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाहर्यमा लैंड्रिक सरोकारका विषयलाई मलप्रवाहमा कसरी त्याउन सकिन्छ भनी एडीबी आयोजनाहरूको घटना विश्लेषण पनि समावेश गरिएको छ।

यो स्मरणसूची मुख्यतया ग्रामीण र सामुदायिक शहरी खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाका लागि तयार पारिएको हो। तर, यसमा प्रकाश पारिएका धेरै विषय र विधिहरु सामान्यतया सबै किसिमका खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाहरूमा लागू गर्न सकिन्छ। शहरी खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाका लागि शहरी विकास तथा आवास आयोजनासम्बन्धी स्मरणसूची पनि हेनुहोस्।

आयोजना तयारीका लागि यो स्मरणसूची, *ADB's Handbook for Incorporation of Social Dimensions in Projects (1994), Guidelines on Benefit Monitoring and Evaluation* तथा विकासमा महिला सरोकार उठाइएका सारांशपत्रहरु प्रयोग गर्न सकिनेछ। अरु उपयोगी सन्दर्भ-सामग्रीहरूको सूची यसै पुस्तिकाको अन्तिम पृष्ठमा दिइएको छ।

यो स्मरणसूची बातावरण तथा सामाजिक विकास कार्यालयको सामाजिक विकास शाखा (SOCD) का सोनोमी टानाकाले तयार पार्नुभएको हो। यसका लागि एडीबीका परामर्शदाता पेनेलोप शोफेलरारा तयार पारिएको मस्यौदा प्रयोग गरिएको थियो भने (SOCD) का शिरिन लतिफले प्राविधिक निर्देशन प्रदान गर्नुभएको थियो। मेरी एन एसिकोले यसको सम्पादन गर्नुभएको हो भने जुन डेला कुजले यसको अन्तिम ले-आवट (साजसज्जा) तयार पार्नुभएको हो। यसमा म्यारिभिक गइलेर्मालै निर्माण सहायकका रूपमा काम गर्नुभएको थियो।

खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनामा लैङ्गिक सरोकारको विषय किन महत्वपूर्ण हुन्छ ?¹

विगतका दशकमा एसियाली विकास बैंक (एडीबी) द्वारा सञ्चालित खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाले लैङ्गिक सरोकार र महिला सहभागिताबीच बलियो सम्बन्ध स्थापित गर्नुका साथै आयोजनाको सफलता र व्यवस्थापकीय स्थायित्व कायम गर्ने सुझाव दिएको छ । यसबाट निम्न कुराहरु सिकिएका छन् ।

घरायसी प्रयोगका लागि खानेपानीको संकलन, ढुवानी, प्रयोग र त्यसको प्रबन्ध मिलाउने काम महिलाहरूले गर्दछन् । घर तथा सामुदायिक सरसफाई पनि उनीहरूले नै गर्दछन् । तैपनि, धेरै समाजमा महिलाहरूको विचारलाई निर्णायक तहमा उचित प्रतिनिधित्व गराइएको हुदैन । खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाले यो समस्या समाधान गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ ।

**कृषि तथा घरायसी
प्रयोगबीच पानी
बाँडफाँडको ढुङ्डु
कसरी समाधान गर्ने
सकिन्दै ?**

¹यो अध्याय Wakeman (1995) र Fong et al. (1996) मा आधारित छ ।

लैङ्गिक सरोकारका विषयमा केन्द्रित हुनुका विभिन्न फाइदा

लैङ्गिक सरोकारका सवालमा ध्यान आकर्षित गर्नाले खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाको कार्य-सम्पादन राम्रो हुनुका साथै यसबाट अन्य विभिन्न फाइदाहरु पनि हासिल हुन्छन्, जस्तै : राम्रो खरिद प्रणाली, कार्यक्रम सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार र लागत असुली तथा सरसफाईसम्बन्धी चेतना । यस्ता अन्य फाइदाहरुमा निम्न कुरा पर्छन् :

- आर्थिक फाइदा : खानेपानीको राम्रो व्यवस्था भए महिलाहरूलाई आयमूलक काम गर्न, परिवारका सदस्यहरुको आवश्यकता वा आफै भलाइका लागि र आराम गर्न पर्याप्त समय हुन्यो, जसले समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पार्छ ।
- केटाकेटीलाई फाइदा : खानेपानीको बन्दोबस्त र दुवानीजस्ता थकाउने र धेरै समय लाग्ने कामबाट मुक्ति पाएपछि खासगरी छोरीहरूले विद्यालय जाने अवसर पाउँछन् । यसले अन्तर-पुस्तैनी स्तरमा राम्रो प्रभाव पार्छ ।

**खानेपानीको संकलन, दुवानी, प्रयोग
र त्यसको प्रबन्ध मिलाउन तथा
सरसफाई कार्यहरूमा महिलाको प्रमुख
भूमिका रहे पनि उनीहरूलाई यसको
निर्णय लिने प्रक्रियामा विरलै सहभागी
गराइन्छ ।**

• महिला सशक्तिकरण : खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाले महिला सशक्तिकरणलाई मद्दत पुऱ्याउँछ । खासगरी आयोजनाका गतिविधिलाई आयमूलक कार्य र उत्पादनमूलक स्रोत-साधन जस्तै, कर्जासँग जोड्दा यस्तो फाइदा हुन्छ ।

खानेपानी तथा सरसफाई व्यवस्थापनको प्रभावकारिता र स्थायित्व निर्धारण गर्ने दुई प्रमुख पक्षहरु लाभान्वित व्यक्तिहरुको सहभागिता र गरिबी निवारण हुन्। खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाले आयोजनाको ढाँचा, निर्माण, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, तालिम र अनुगमन तथा मूल्यांकनमा महिला सहभागिताका बाधा-अवरोधहरुलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। आयोजनाले महिला घरमूली भएका परिवार र उनीहरुको आवश्यकता पहिचान गरेर लैंडिंग सरोकार तथा गरिबीबीच सम्बन्ध स्थापित गर्नमा पनि जोड दिनुपर्छ।

प्रक्रियापुर्खी पद्धति जस्तै, अनुकूलताअनुसार काम गर्दै सिक्ने क्रमले राप्नो नतिजा दिन्छ। त्यसैले, आयोजनाको सञ्चालन निकाय र लाभान्वित समुदायबीच नियमित संवाद हुनु जरुरी छ।

आयोजनाले लाभान्वित व्यक्तिलाई पर्याप्त समय दिनुका साथै लचिलो संरचना र सुधारका कार्यहरु गर्ने निकाय प्रदान गरेको खण्डमा उनीहरुमा स्वामित्वको दृढ भावना विकास हुनसक्छ। यसबाट उनीहरुले पहिले सिकेको कुरालाई आयोजनामा प्रयोग गर्न र आयोजनाका कर्मचारी तथा सेवा प्रदायकहरुसँग सम्झौता गर्न सजिलो महसुस गर्दैन्। त्यसैले, लाभान्वित व्यक्ति र सेवा प्रदायकहरुबीच दोहोरो अन्तर्कियाको विकास गर्नु आवश्यक छ।

सहभागितामूलक र गरिबमुखी प्रियाबाट लैंडिंग सरोकारका विषयलाई सम्बोधन गरिनुपर्छ।

बक्स १

क्षेत्रगत आयोजना : सह-आयोजना कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट संस्थागत संरचना

खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना धेरैजसो क्षेत्रगत कर्जाको हुन्छ, जसमा सह-आयोजनाहरू क्षेत्रगत नीतिको सुधार र मागमा आधारित पद्धतिबाट छनौट गरिन्छन्। क्षेत्रगत कर्जामा सहमतिको समयमै आयोजनाको विस्तृत ढाँचा तयार पार्न सकिंदैन । त्यसैले, सह-आयोजना कार्यान्वयन गर्दा लैंडिक आवश्यकता र महिला सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न स्पष्ट नियम र संयन्त्रहरू विकास गर्नु अत्यन्त जरुरी हुन्छ । समग्र क्षेत्रगत कर्जा आयोजना तयार गर्दा विशेष जोड दिनुपर्ने क्षेत्रहरू निम्न छन् :

- कानुनी तथा क्षेत्रगत नीतिसम्बन्धी सबाल, जस्तै नयाँ खानेपानी कानुनमा लैंडिक पक्ष समावेश गर्ने,
- सह-आयोजना छनौट मापदण्ड, जस्तै : पानी उपभोक्ता समूहको कार्यकारी समितिमा समान महिला प्रतिनिधित्व,
- सह-आयोजनाको सामाजिक विश्लेषण तथा सामाजिक तयारी गर्दा कर्मचारी, परामर्शदाता तथा गैर-सरकारी संस्था (गैसस) हरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, जस्तै : राम्रो स्तरको गैसस पहिचान, लैंडिक जागरण तथा सहभागितामूलक विधिमा आयोजनाका कर्मचारी तथा गैससहरूको तालिम,
- सह-आयोजना तयार पार्दा र कार्यान्वयन गर्दा लाभान्वित व्यक्तिहरूको क्षमता अभिवृद्धि र प्राविधिक, वित्तीय, संगठनात्मक र स्वास्थ्य / सरसफाईका विषयमा लाभान्वित व्यक्तिहरू (महिला तथा

पुरुष) लाई अनुगमन तथा मूल्यांकन तालिम,

- विकेन्द्रीत निर्णय संरचना, जस्तै : पानी उपभोक्ता समूहको गठन र सांस्कृतिक परिपाटीका कारण आवश्यक परेकाबेला छुट्टै महिला समूहको स्थापना,

• केन्द्रीय तथा स्थानीय सरकार, आयोजनाको कार्यालय र पानी उपभोक्ता समूहहरूबीच स्पष्ट कार्य विभाजन, जस्तै : लागत बाँडफाँड, जग्गाको प्रबन्ध, श्रमिकको बन्दोबस्त, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, गुनासो सुनवाईको संयन्त्र, अनुगमन तथा मूल्यांकन,

- लैंडिक-सम्बेदनशील खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाका प्रभावलाई अन्य सह-आयोजनाहरूमा प्रचारप्रसार गर्ने (सुरुका केही सह-आयोजनाहरूमा नमूना पद्धति अपनाइएको छ भने),
- महिलाहरूका प्रतिक्रिया र महिला तथा पुरुषको छटाछुटै परिसूचकसहित अनुगमन तथा मूल्यांकनको व्यवस्था ।

घटना विश्लेषण

केही खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाहरू निम्न छन् : पाकिस्तान : पञ्जाब ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई (क्षेत्र) आयोजना (१९९४, कर्जा १३४९ पाक), आईडीओ : ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र आयोजना (१९९४, कर्जा १३५२ आईएनओ), पीएचआई : ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र आयोजना (१९९६, कर्जा १४४० पीएचआई) ।

आयोजना चक्रका प्रमुख प्रश्न र कार्यहरू

आयोजना चक्रमा लैंड्रिक सरोकारका सवालहरू पहिचान गरी समाधान गर्न तीनवटा प्रमुख माध्यम अपनाइन्छ : लैंड्रिक विश्लेषण, आयोजनाको ढाँचा र नीतिगत संवाद ।

आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताको तथा संकलनका क्रममा प्रारम्भिक सामाजिक विश्लेषण (ISA) गर्दा र कार्यान्वयनका लागि सामाजिक विश्लेषण (SA) गर्दा लैंड्रिक विश्लेषण पढिति अपनाइन्छ । लैंड्रिक-सम्बेदनशील आयोजनाको ढाँचा लैंड्रिक विश्लेषणमा आधारित हुन्छ । यसलाई आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताको अन्तिम प्रतिवेदन र एडीबी अद्यक्षको प्रतिवेदन तथा सुभाव (RRP) मा समावेश गरिन्छ । विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रमा कार्यान्वयन तथा अन्य निकायहरूसँगको नीतिगत संवाद एक नियमित प्रक्रिया हो । आयोजना चक्रका सबै चरणहरूमा यसलाई लागू गर्नुपर्छ । लैंड्रिक विश्लेषणका निचोड र सुभावहरू तथा लाभान्वित व्यक्तिले दिइएका प्रतिक्रियामा विस्तृत छलफल गरी आगामी आवश्यकता निर्धारण गर्नुपर्छ ।

आयोजना चक्रमा यस्ता माध्यमहरू कहिले अपनाइन्छन् ? कुन चरणमा कुन कार्य गर्नुपर्छ ? आयोजना चक्रको प्रत्येक चरणमा गन्तुपर्ने प्रमुख कार्यहरू तालिका १ मा दिइएका छन् ।

तालिका १ सबै खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनामा लागू भए पनि क्षेत्रगत कर्जालाई छुट्टै रूपमा हेनुपर्छ । मूल्यांकनको समयमा सबै सह-आयोजनाहरूको विस्तृत ढाँचा स्पष्ट हुदैन । खासगरी लैंड्रिक-सम्बेदनशील संस्थागत संरचनाको विकासलाई बढी प्राथमिकता दिनुपर्छ । खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र कर्जाको तयारीका क्रममा सम्बोधन गर्नुपर्ने सवालहरू बक्स १ मा छन् ।

तालिका १

आयोजना चक्रमा लैंडिक सरोकारका सवालको समावेशीकरण : प्रमुख कार्यहरु

आयोजना चक्र	जिम्मेवारी	प्रमुख कार्यहरु
आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताको तथ्य संकलन गर्दा प्रारम्भिक सामाजिक विश्लेषण	टोली नेता/परामर्शदाता	<ul style="list-style-type: none"> ☒ आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताका लागि लैंडिक सरोकार र महिला सहभागिताका प्रमुख सवाल तथा अन्य सूचनाको आवश्यकता पहिचान गर्ने। ☒ आयोजनाका उद्देश्यहरुमा महिला तथा पुरुषको भूमिका पहिचान गर्ने। ☒ आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताका लैंडिक विशेषज्ञ वा समाजशास्त्रीका लागि निर्देशित शर्त तयार पार्ने।
आयोजना तयारी प्राविधिक सहायताको सम्भाव्यता अध्ययनमा सामाजिक विश्लेषण	वातावरण तथा सामाजिक विकास कार्यालयको सामाजिक विकास शाखा र विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रियांतराले नियुक्त परामर्शदाता	<ul style="list-style-type: none"> ☒ सामाजिक विश्लेषणमा लैंडिक विश्लेषण गर्ने। ☒ लक्षित समूहको सामाजिक-आर्थिक विवरण र महिला तथा पुरुषको छट्टाछट्टै तथ्यांक तयार पार्ने। ☒ ज्ञान, दृष्टिकोण, प्रचलन, भूमिका, हैसियत, सम्पन्नता, बाधा-अवरोध, आवश्यकता र प्राथमिकतामा महिला तथा पुरुषबीच रहेको अन्तर र त्यसलाई प्रभाव पार्ने पक्षहरुको परीक्षण गर्ने। ☒ सहभागी हुन महिला तथा पुरुषको क्षमता र त्यसमा प्रभाव पार्ने पक्षहरुको विश्लेषण गर्ने। ☒ आयोजनाले महिला तथा पुरुषमा पार्नसक्ने प्रभाव र नकारात्मक प्रभावहरु घटाएर प्रतिफल बढाउने उपायहरुको विश्लेषण गर्ने। ☒ आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता तथा आयोजना कार्यान्वयन गर्दा प्रयोग गर्न सकिने सरकारी निकाय, गैर-सरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था र महिला समूह पहिचान गर्ने। तिनीहरुको क्षमता विश्लेषण गर्ने। ☒ आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित नीति तथा कानून समीक्षा गर्ने (जस्तै : उत्तराधिकार कानून, पानी उपभोक्ता सम्हिता क्विनियम)। ☒ मार्गिका विषयसँग सम्बन्धित सूचनाको कमी पहिचान गर्ने। ☒ आयोजनाको ढाँचामा महिला तथा पुरुषहरुलाई सामेल गराउने। ☒ आयोजनाको ढाँचामा लैंडिक विश्लेषणका निचोडहरु समावेश गर्ने।
एडीवी अध्यक्षको प्रतिवेदन तथा सुझाव र ऋण सम्झौताको मस्थौदालाई अन्तिम रूप दिने	टोली नेता (वातावरण तथा सामाजिक विकास कार्यालयको सामाजिक विकास शाखा)	<ul style="list-style-type: none"> ☒ आयोजनाको उद्देश्य, क्षेत्र, गरिबी तथा सामाजिक मापन, लागत अनुमान, संस्थागत व्यवस्था, सामाजिक सूची र कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मूल्यांकनका लागि परामर्शदाताहरुको निर्देशित शर्तमा लैंडिक सरोकारका सवालहरु सम्बोधन गरिनेछ, भनी सुनिश्चित गर्ने। ☒ विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रको सरकार वा उपभोक्ताले तोकेका काम गर्नु भनी कानूनी सम्झौतामा प्रमुख लैंडिक
ऋणसम्बन्धी सम्झौता र छलफल	टोली नेता	<ul style="list-style-type: none"> ☒ प्रमुख लैंडिक कार्यहरुलाई शर्तका रूपमा सूचीकृत गर्ने।
कार्यान्वयन	आयोजना विभाग, विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रका व्यक्ति	<ul style="list-style-type: none"> ☒ प्रगति प्रतिवेदनको समीक्षा। ☒ आवश्यकताबमोजिम आयोजनाको ढाँचा परिमार्जन गर्ने।
लाभको अनुगमन तथा मूल्यांकन	आयोजना विभाग, विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रका व्यक्ति	<ul style="list-style-type: none"> ☒ महिला तथा पुरुषले पाएका फाइदासम्बन्धी छट्टाछट्टै परिसूचकहरु अनुगमन गर्ने। ☒ आवश्यकताबमोजिम आयोजनाको ढाँचा परिमार्जन गर्ने।

बक्स २

मालदिभ्समा सामाजिक विकास कोष : विभिन्न सामुदायिक आवश्यकताका लागि 'लचिलो' लगानी

मालदिभ्सको क्षेत्रीय विकास आयोजना (१९९९) ले बैक अफ मालदिभ्सअन्तर्गत सामाजिक विकास कोष (SDF) स्थापना गर्नेछ । महिलाहरुका लागि लक्षित यस कोषले १३ वटा टापुका विभिन्न आवश्यकताहरु समेटेछ । २० लाख अमेरिकी डलरको यो कोष लाभान्वित परिवारलाई छनौटअनुसारका आयमूलक लघु-आयोजना (जस्तै : तरकारी तथा फलफूल खेती, पसल, शीपमूलक तालिम) को पहिचान र व्यवस्थापनमा संलग्न गराउन तथार पारिएको हो । यसले महिलाहरुको सक्रिय सहभागितामा विशेष ध्यान दिएको छ । सहभागितामूलक सामाजिक विश्लेषण गर्दा यहाँका धैरै पुरुषहरु अन्य टापुमा बसाइँ सर्ने गरेको र यसले सम्बन्ध विच्छेदको अवस्था आएको देखिएको थियो । सामाजिक विकास कोषको आधा रकम कृषि तथा गैर-कृषि क्षेत्रका आयमूलक गतिविधिहरुमा खर्च गरिनेछ भने बाँकी रकम व्यक्तिगत सेप्टि ट्यांक, फोहोरमैला व्यवस्थापन र खानेपानी तथा सरसफाई सुधारमा लगानी गरिनेछ ।

घटना विश्लेषण

निर्णायक तहमा महिला तथा पुरुषको समान प्रतिनिधित्व पनि अनिवार्य गरिएको छ । तीन महिला र तीन पुरुष सदस्य रहेको सामाजिक विकास कोष समितिले रकम संकलन, कोषको सहायतामा सञ्चालित कार्य त्रुमहरुको अनुगमनलगायत कार्य गर्नेछ । उक्त समितिको नामाकरण टापु विकास समिति र महिला समितिले संयुक्त रुपमा गर्नेछन् । समितिले आयोजना कार्यालयको निर्देशनबमेजिम काम गर्नेछ । समितिले आयोजनाका गतिविधिहरुको नियमित समीक्षा गरेर आवश्यक परिमार्जनका लागि आयोजना कार्यालयलाई सुझाव दिनेछ । यस्तो संयन्त्रले आयोजना कार्यान्वयन गर्दा सुधारात्मक कार्यका लागि पर्याप्त अवसर दिने अपेक्षा गरिएको छ । कोषले महिलाहरुका लागि रोजगारको अवसर दिलाउनुका साथै अन्य टापुमा बसाइँ सरेका पुरुषहरुलाई घर फकाएर रोजगारको अवसर दिई छुट्टिएको परिवार एकत्रित गर्ने अपेक्षा पनि गरिएको छ ।

लैंगिक विश्लेषण

आयोजनाको प्रारम्भिक सामाजिक विश्लेषण वा सामाजिक विश्लेषणअन्तर्गत लैंगिक विश्लेषण गरिन्छ । यसका लागि र आयोजना तयारी प्राविधिक सहायता (PPTA) कार्यान्वयन गर्दा आयोजनाको प्रारम्भिक ढाँचा तयार पार्न एकदेखि तीन महिना परामर्शदाताको आवश्यकता पर्नसक्छ । आयोजनाको आकारप्रकारअनुसार यो फरक पर्दछ । यसमा आयोजना विधिमा पनि ध्यान दिनपर्दछ । आयोजनाको स्थलगत टोली लैंगिक सन्तुलन र सांस्कृतिक तथा लैंगिक सरोकारका सवालप्रति सम्बेदनशील हुनु अनिवार्य छ ।

विश्लेषणका क्रममा गरिने प्रमुख कार्य र सोधिने प्रमुख प्रश्नहरु तल दिइएका छन् :

लाभान्वित व्यक्तिहरूसँगको नियमित संवादले
आयोजनाको ढाँचा राम्रो बनाउन र प्रभावकारी
कार्यान्वयन तथा स्वामित्वको दृढ भावना
विकास गर्न मद्दत गर्दै ।

विधि

कार्यालय समीक्षा

- ☒ आयोजना क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाई सेवासम्बन्धी उपलब्ध सूचनाहरु (जस्तै : तथ्यांक, लैंडिंग विश्लेषण, विगतमा दातृ सहायतामा सञ्चालित खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाहरुको प्रतिवेदन) र लक्षित जनसंख्याको सामाजिक-आर्थिक विवरण समीक्षा गर्ने ।
- ☒ सान्दर्भिक कानुन (जस्तै : उत्तराधिकार कानुन), नीति (जस्तै : खानेपानी शुल्कमा अनुदान नीति) तथा संस्थागत सरचना (जस्तै : खानेपानी आपूर्ति सेवाको प्रशासनिक प्रणाली) र तिनीहरुको लैंडिंग प्रभावको समीक्षा गर्ने ।

घरायसी सर्वेक्षण

- ☒ महिला तथा पुरुषको छुट्टाछुट्टै सामाजिक-आर्थिक विवरण तयार पार्ने र खानेपानी तथा सरसफाईसम्बन्धी प्रचलन, बाधा-अवरोध तथा लक्षित जनसंख्याको आवश्यकता पहिचान गर्ने ।
- ☒ परिमाणात्मक सूचना संकलन गर्ने ।

सहभागितामूलक विधि

(जस्तै : सहभागितामूलक द्रुततर लेखाजोखा (participatory rapid appraisal), लक्षित समूहको छलफल, अन्तर्वार्ता, अवलोकन आदि)

- ☒ सर्वेक्षणबाट संकलन गर्न नसकिने गुणात्मक सूचना संकलन गर्ने ।
- ☒ आयोजनामा लाभान्वित महिला तथा पुरुष र अन्य सरोकारवाला, खासगरी गरिब महिलाहरु सहभागी हुनसक्ने तरिका परिभाषित गर्ने ।
- ☒ लक्षित क्षेत्रहरुको नक्सांकन गर्ने । सेवा पाइने र गरिबीका आधारमा सबभन्दा बढी उपेक्षित क्षेत्र कुन/कुन हुन ?
- ☒ प्रमुख सरोकारवाला समूह र तिनीहरुको ईच्छा पहिचान गर्ने ।

**महिला तथा
पुरुषले
उत्पादनमूलक
स्रोत-साधन र
सेवा समान
रूपमा पाएका
छन् ?**

कर्मचारीको पदस्थापन

- ☒ स्थलगत टोलीमा महिला तथा पुरुषको बराबर संख्या सुनिश्चित गर्ने ।
- ☒ स्थलगत टोलीमा लैंगिक सचेतता, स्थानीय ज्ञान, सांस्कृतिक समझदारी र अरुको समस्या सुन्ने ईच्छा भएका सदस्यहरु छनौट गर्ने ।

संकलन गर्नुपर्ने तथ्यांक

समष्टिगत संस्थागत संरचना

- ☒ क्षेत्रगत नीतिको लैंगिक प्रभाव, कानुनी तथा संस्थागत संरचना ।
- ☒ सहभागितामूलक पद्धति र लैंगिक सरोकारका सवालमा कार्यान्वयन निकायको क्षमता र प्रतिबद्धता ।

सामाजिक-आर्थिक विवरण

जनसंख्या

- ☒ उप-क्षेत्र, लिङ्ग, जनजाति/जाति, उमेर आदिका आधारमा समाजको बनावट
- ☒ वसाइँ सरेर आउने र जाने प्रवृत्ति (महिला तथा पुरुष)
- ☒ महिला घरमूली भएका परिवारको प्रतिशत
- ☒ परिवारको आकार
- ☒ महिला तथा पुरुषको विवाहको उमेर

आर्थिक

- ☒ महिला तथा पुरुषको आयस्तर र आमदानीका स्रोतहरु
- ☒ महिला तथा पुरुषको खर्चको ढाँचा र निर्णय लिने कार्य
- ☒ जमिनको स्वामित्व र प्रयोगमा महिला तथा पुरुषको स्थिति

स्वास्थ्य

- ☒ जनसंख्या वृद्धिदर
- ☒ शिशु तथा मातृ मृत्युदर
- ☒ सेवाको उपलब्धता
- ☒ प्रजनन् स्तर र निर्णय लिने कार्य
- ☒ परिवारमा महिला तथा पुरुषबीच खानेकुरा बाँडफाँड र पोषण स्तर
- ☒ घरायसी हिंसा

टिपोट
पानी उपभोक्ता
सम्मान महिलाहरुको
सक्रिय
सहभागितालाई
प्रबढ्दन गर्ने
आयोजनाअन्तर्गत
महिलाको नेतृत्व र व्यवस्थापन तत्त्वम
समावेश गर्ने ।

शिक्षा

- महिला तथा पुरुषको साक्षरता र विद्यालय भर्नाको अनुपात
- महिला तथा पुरुषको विद्यालय छोड्ने अनुपात
- महिला तथा पुरुष बालश्रमिक

महिलाको स्थिति

- राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सचेतता
- महिला तथा पुरुषको सामाजिक-सांस्कृतिक अवधारणा र प्रचलन
- महिला तथा पुरुषबीच भेदभाव भएको नीति तथा कानुन

लैंडिक भूमिका र जिम्मेवारी

- उत्पादनमूलक (जस्तै : वृषि, आयमूलक कार्यहरु) र प्रजननमूलक (जस्तै : घरायसी काम, बालबच्चाको स्याहार) कार्यमा महिला तथा पुरुषको श्रम विभाजन र प्रत्येक कामका लागि समयको बाँडफाँड पानीको प्रयोग तथा ज्ञान, दृष्टिकोण र प्रचलन

खानेपानी तथा सरसफाई सेवाको उपलब्धता, परिमाण र गुणस्तर

- सेवा कसले दिन्छ (जस्तै : स्थानीय सरकार, गैसस, निजी कम्पनी) ?
- दैनिक २४ घण्टा सेवा उपलब्ध हुन्छ ?
- सेवाको उपलब्धता, परिमाण वा गुणस्तर मौसमअनुसार फरक हुन्छ ?
- सेवा प्रदान गर्ने कामदारहरु सहयोगी छन् ?

लागत

- खानेपानी वा सरसफाई सेवाका लागि शुल्क तिर्नुपर्छ ?
- कसले कसलाई शुल्क तिर्छ (जस्तै : उपभोक्ता समिति, स्थानीय सरकार, निजी कम्पनी) ?
- शुल्क कति छ ?

पानीका स्रोत

- कस्ता स्रोतहरु प्रयोग गरिन्छन् (जस्तै : सार्वजनिक नदी, खोला, द्यांक, ताल, सामुदायिक इनार वा द्यांक, पोखरी, निजी इनार वा द्यांक, खानेपानी पाइप) ?
- पानीका स्रोतहरु कति टाढा छन् ?

पानी संकलन र भण्डारण

- पानीको संकलन र भण्डारण कसले गर्छ ? कसरी
- पानी संकलन र भण्डारणमा कति समय खर्च हुन्छ ?

टिपोट
लैंडिक भिन्नता
भएका समाजमा
अन्तर्वार्ता लिन
महिलाहरुको प्रयोग
गर्ने । महिलाहरु
आफ्नो विचार
महिलासामू व्यक्ति
गर्न सजिलो महसुस
गर्नु ।

पानी ढुवानी

- पानी कसले ओसार्छ र कसरी ?
- पानीको ढुवानीमा कति समय खर्च हुन्छ ?
- पानी ढुवानीले स्वास्थ्यसम्बन्धी कुनै खतरा पार्छ ?

घरायसी पानीको प्रयोग

- संकलित पानी कसरी प्रयोग गरिन्छ (जस्तै : खाना पकाउन, सरसफाई गर्न, करेसावारीका लागि, पशुपालनका लागि) ?
- पानी बाँडफाँड गर्ने निर्णय कसले लिन्छ ?

खानेपानी तथा सरसफाईमा महिला तथा पुरुषको भूमिका, आवश्यकता र अवधारणा फरक हुन्छ । यसमा ध्यान दिन सकिएन भने आयोजनाको कार्य-सम्पादन नराम्रो हुनुका साथे आयोजना निलम्बित हुने खतरा पनि हुन्छ ।

कषिजन्य प्रयोगमा भमिका : खेतीपातीका लागि पानीको संकलन, ढुवानी र प्रबन्ध मिलाउने काम कसले गर्छ र कसरी ?

सुख्खा मौसमको व्यवस्थापन

- सुख्खा मौसममा पानी उपलब्ध हुन्छ ?
- पानी अभाव हुने मौसममा त्यसको प्रयोगको व्यवस्थापन कसरी गरिन्छ ? कसले गर्छ ?

पानी वितरणमा द्वन्द्व

- खेतीपाती र घरका लागि पानीको बाँडफाँडमा कुनै द्वन्द छ ? कुन आवश्यकतालाई कसरी प्राथमिकता दिइन्छ ?
- लैंगिक, आयस्तर, जनजाति / जाति आदिका आधारमा पानीको वितरणमा द्वन्द छ ? यसलाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

सामुदायिक (घरायसी) पानी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी

- सामुदायिक खानेपानी पूर्वाधारको मर्मतसम्भार गर्ने व्यक्ति को हो ?
- यसको प्रमुख सूचक को हुनसक्छ ?
- यसको जिम्मेवारीमा आयस्तर, जनजाति / जाति वा महिला तथा पुरुषवीच भिन्नता छ ?

सरसफाईसम्बन्धी ज्ञान, दृष्टिकोण र प्रचलन

पारिवारिक स्वास्थ्य शिक्षा

परिवारलाई स्वस्थ जीवनयापनबारे पढाइन्छ ? कसले पढाउँछ ?

सरसफाई व्यवस्था

महिला तथा पुरुषका लागि सरसफाई/शौचालयको के व्यवस्था छ ?

गोपनीयता कसरी सुनिश्चित गरिन्छ ? महिला तथा पुरुष र परिवारका अन्य सदस्यहरूमा एउटै शौचालय प्रयोग गर्नेबारे कुनै बन्देज छ ?

नुहाउने : महिला तथा पुरुषले कहाँ र कसरी नुहाउँछन् ?

मान्देको दिसापिसाब र अन्य फोहोरमैला कसरी संकलन गरिन्छ र कहाँ फालिन्छ ? यो काम कसले गर्छ ?

मान्देको दिसापिसाब र फोहोरमैलाई मलका रूपमा प्रयोग गरिन्छ ?

यदि गरिन्छ भने यसका संकलक को हुन् ?

सामुदायिक स्वास्थ्यको जिम्मेवारी

सामुदायिक स्वास्थ्यका लागि को जिम्मेवार छ ?

यसको प्रमुख सूचक को हुनसक्छ ?

यसको जिम्मेवारीमा आयस्तर, जनजाति/जाति वा महिला तथा पुरुषबीच भिन्नता छ ?

सेवामा पहुँच, नियन्त्रण, बाधा-अवरोध (पानीबाहेकका सवालमा)

उत्पादनमूलक स्रोत-साधन वा सेवाको प्रयोग

महिला तथा पुरुषबीच जमिन, कृषिजन्य सामग्री, कृषि प्रसार, बजार, रोजगारका अवसर तथा कर्जा प्राप्त गर्न र नियन्त्रण गर्नमा के भिन्नता छ ?

सहभागिता

सहभागितामा प्रभाव पार्ने पक्षहरू

महिला तथा पुरुषको सहभागिता स्तरमा प्रभाव पार्ने पक्षहरू के/के हुन् ?

यसमा दिइने सहुलियत र बाधा-अवरोधहरू के/के हुन् ?

माध्यम : महिला तथा पुरुषले कस्तो सहभागिता रुचाउँछन् (जस्तै : योजनामा निर्णय लिने, नगद योगदान, निर्माणका लागि श्रमको योगदान, तालिम, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, वित्तीय व्यवस्थापन, संगठनात्मक व्यवस्थापन) ? कसरी ?

- पहुँच/नियन्त्रणमा सुधार ल्याउन बाह्य सहायता उपलब्ध छ ?
? सहयोग कसले गर्दछ ?

सामाजिक सेवाको उपलब्धता र पहुँच (जस्तै : स्वास्थ्य र सरसफाई, साक्षरता कार्यक्रम)

- बाह्य सहायता उपलब्ध छ ?

आवश्यकता, माग, अवधारणा र प्राथमिकता

क्षेत्रीय प्राथमिकता

- महिला तथा पुरुषले घरायसी पानीलाई अन्य पूर्वाधार सेवाभन्दा बढी प्राथमिकता दिन्छन् (जस्तै : सिंचाइ, सडक, विद्यालय) ?
 महिला वा पुरुषहरूलाई आयोजनाप्रति रुचि छ ? किन ? वा किन छैन ?

माग

- अहिलेका प्रचलन र बाधा-अवरोधका आधारमा खानेपानी सुविधा, शौचालय र अन्य खानेपानी तथा सरसफाई सुविधा तथा सेवाहरूको ढाँचा र स्थानमा महिला, पुरुष, प्रौढ तथा बालबालिकाहरूका आवश्यकता के/के हुन् ? किन ?

शुल्क तिर्ने ईच्छा

- समुदायका महिला तथा पुरुषहरु स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाई सेवाका लागि शुल्क तिर्ने ईच्छुक छन् र छन् भने कतिसम्म ?
 उनीहरु शुल्कको सद्वा श्रमदान गर्ने ईच्छुक छन् र छन् भने कुन हदसम्म ?

कर्जा

- खानेपानी तथा सरसफाई सेवाका लागि कर्जाको आवश्यकता छ ?

आयोजनाको प्रभाव

अवधारणा

- महिला तथा पुरुषले आयोजनाका सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा लिएका छन् ?
 आयोजनाका फाइदाहरु समानुपातिक रूपले वितरण गरिएको छ ?
 नकारात्मक प्रभाव कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

टिपोट

पुरुषले महिला
सहभागितालाई
नकारात्मक ढंगले
हेठले भने पुरुष
समुदायका
नेताहरसँग महिला
सहभागिताको
फाइदाबारे छलफल
गर्ने प्रयास गर्ने ।

उपेक्षित वा जोखिमयुक्त समूह

- उपेक्षित वा जोखिमयुक्त कुनै समूह छ ?
- तिनीहरु को हुन् ? कहाँ बस्छन् ? तिनका सामाजिक-आर्थिक विशेषता के/के हुन् ?
- आयोजनाले यी समूहलाई कसरी प्रभाव पार्द ?

जमिन अधिकरण/पुनर्बास

- यसको अपेक्षा गरिएको छ ? कतिसम्म ?
- यसले महिला तथा पुरुषमा पार्ने प्रभाव के/के हुन् ?
- समुदायले जमिन दान गर्ने सम्भावना छ ?

संगठन

पानी उपभोक्ता समूह

- खेतीपाती र घरका लागि पानी उपभोक्ता समूह गठन गरिएका छन् ?
- घरायसी पानी उपभोक्ता समूह छ भने त्यसमा निम्न विषयहरुको विश्लेषण गर्ने : १) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार र वित्तीय व्यवस्थापनको कार्य-सम्पादन, २) कानुनी हैसियत, र ३) संगठनात्मक संरचना (जस्तै : आकार, समितिमा महिला तथा पुरुष सदस्यहरु, महिला तथा पुरुषको सदस्यता, सदस्यात्मक नियम)
- घरायसी पानी उपभोक्ता समूह छैन भने महिला तथा पुरुषहरु यस्तो समूह गठन गर्न ईच्छुक छन् ?
- महिलाहरु पानी उपभोक्ता समूहमा सहभागी हुन ईच्छुक छन् ? किन, वा किन छैनन् ?

महिला प्रतिनिधित्व

- समुदायका अन्य निर्णायक तहहरुमा महिला प्रतिनिधित्वको स्थिति के छ ?

स्थानीय संगठन

- महिलाहरुका बाधा-अवरोध र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने स्थानीय संगठनहरु छन् (जस्तै : स्थानीय सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैसस, सामुदायिक संस्था, जनसंगठन) ? आयोजनालाई त्यस्ता संगठनमा कसरी आबद्ध गर्न सकिन्छ ?

महिलाहरुलाई खानेपानी तथा सरसफाई सुविधाको सञ्चालन र मर्मतसम्भारको तालिम दिने

- आयोजनाका गतिविधिहरुमा महिलाको सकिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न कुन संयन्त्र प्रयोग गर्न सकिन्छ ?
- आयोजनाका गतिविधिहरुमा महिलाहरुको परिचालन र तालिमका लागि कुन संगठन प्रयोग गर्न सकिन्छ ?

आयोजनाको ढाँचा

विशेष एकाई²

हार्डवेयरका विकल्पहरु

समुदायभित्र निम्न लिखित सवालमा महिला तथा पुरुषका प्राथमिकताहरु समेट्ने

- विभिन्न सुविधाहरुको संख्या र ठाउँ (जस्तै : इनार, पम्प, शौचालय)
- सुविधाहरुको बाँडफाँड र व्यक्तिगत व्यवस्था
- इनार, पानीको पम्प, धारा आदिको किसिम
- शौचालय तथा सरसफाईका अन्य सुविधाहरुको किसिम (महिलालाई अलग व्यवस्था गर्नुपर्ने मान्यता भएको ठाउँमा सामूहिक सुविधाको तुलनामा छट्टै सुविधालाई प्राथमिकता दिनुपर्नेछ)
- पानी ढुवानीका माध्यमहरु (जस्तै : गोरुगाडा, साइकल, खच्चड आदि)

वित्तीय विकल्पहरु

बचत तथा स्रोत-साधनको परिचालनमा महिलाको सामर्थ्यमा प्रकाश पार्ने

- समुदायभित्र निम्न लिखित सवालमा महिला तथा पुरुषका प्राथमिकताहरु समेट्ने :
- वित्तीय व्यवस्था (जस्तै : स्थिर लागत र सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार शुल्क, नगद तथा जिन्सी/श्रम योगदान)
- अतिगरिब, महिला घरमूली भएका तथा अन्य उपेक्षित परिवारलाई विशेष ग्राह्यता दिने
- खानेपानी तथा सरसफाई सुविधाका लागि कर्जा वा सामुदायिक घुस्ति कोष (हेर्नुहोस् बक्स २)

²हेर्नुहोस् Fong et al. (1996) and Pfohl (1997)।

सामुदायिक सहभागिता संयन्त्र

(बक्स ३ पनि हेन्तुहोस्)

आयोजनाको कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्दा महिला तथा पुरुषका लागि सहभागिता रणनीति विकास गर्ने । महिलाहरुलाई समय अभाव र वित्तीय समस्या पर्ने हुँदा उनीहरुको सहभागिताको अत्यन्त उच्च अपेक्षा नराखी व्यवहारिक तालिका विकास गर्ने । सहभागिता रणनीतिले निम्न विषयहरु समेट्नुपर्छ :

- संगठनात्मक संरचना : पानी उपभोक्ता समूह गठन गर्ने र कार्यकारी समितिमा महिला सहभागितालाई प्रबढ्दन गर्ने (जस्तै : सभापति, कोषाध्यक्ष) । कार्यकारी समितिमा महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने अनिवार्य संख्या निर्धारण गर्ने । आवश्यक भए छुटै महिला समिति स्थापना गर्ने ।
- समूह नियम : सदस्यहरुको भूमिका र जिम्मेवारी स्पष्टसँग परिभाषित गर्ने । उपभोक्ता अधिकारलाई लिएर महिला तथा पुरुषबीच प्रतिस्पर्धा नहोस् भनी गुनासो सुनुवाई संयन्त्र र पानी बाँडफाँडको नियम तय गर्ने (जस्तै : करेसावारी र पशुपालनका लागि पानीको आवश्यकताका सम्बन्धमा) । सम्झौतालाई विनियममा समावेश गर्ने ।
- निर्माण : महिला सहभागिताका लागि अनुकूल कामको वातावरण सुनिश्चित गर्ने (जस्तै : महिला तथा पुरुषलाई समान ज्याला दर, निर्माणको समय, शौचालय र बालबच्चा स्थाहार गर्ने सुविधा) ।
- सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार : पम्प सञ्चालक, रेखदेखकर्ता र पानीको स्रोत अनुगमन गर्ने कार्यमा महिलाहरुलाई नियुक्त गर्ने ।
- स्वास्थ्य/सरसफाई : महिलाहरुलाई सक्रिय एजेन्टका रूपमा प्रयोग गर्ने, तर श्रीमान् र पुरुष नेताहरुलाई संलग्न गराउन नभुल्ने ।
- अनुगमन तथा मूल्यांकन : महिला तथा पुरुष दुवै लाभान्वित समूहको आवाजलाई उचित स्थान दिन प्रतिक्रिया संयन्त्रको विकास गर्ने ।
- गैर-सरकारी संस्था/सामुदायिक संस्था : आयोजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मूल्यांकन गर्दा महिला सहभागितालाई सहयोग गर्नसक्ने संगठनको पहिचान गर्ने ।

तालिमका विकल्पहरू

- सामुदायिक स्वास्थ्य शिक्षा र चेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम विकास गर्ने ।
लक्षित समूहका आधारमा कुन माध्यम प्रयोग गर्ने हो त्यसको निक्यौल गर्ने (जस्तै : शिक्षक शिक्षण, विद्यालय पाठ्यक्रम, पोस्टर, बिलबोर्ड, रेडियो) ।
- प्रदूषित पानीका कारण फैलिनसक्ने स्वास्थ्यसम्बन्धी महामारीबारे सामुदायिको चेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- महिलालाई मेकानिक्स र सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको तालिम दिने ।
- महिलाहरूलाई वित्तीय तथा संगठनात्मक व्यवस्थापन तालिम दिने ।
- आयोजनाका सबै कर्मचारीलाई लैंड्रिक जागरण तालिम दिने (महिला र पुरुष दुवै) ।
- कार्यान्वयन निकायका अधिकारी तथा आयोजनाका कर्मचारीलाई अनुगमन तथा मूल्यांकनसम्बन्धी तालिम दिने ।

समग्र आयोजना संरचना

उद्देश्य

- लैंड्रिक समानता, गरिबी निवारण र मानवीय विकासमा क्षेत्र तथा आयोजनाको उद्देश्य केन्द्रित हुन्छ भनी सुनिश्चित गर्ने ।

विधि

- सहभागितामूलक र लैंड्रिक-सम्बेदनशील खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनासम्बन्धी अनुभव नभए नमूना आयोजना सञ्चालनको माध्यम अपनाउने ।
- कार्यान्वयन निकाय तथा समुदायका सहभागीहरुको क्षमता विश्लेषण गरी त्यसैका आधारमा आयोजनाले ओगट्ने क्षेत्रको व्यवहारिक स्तर निर्धारण गर्ने ।

गरिबी निवारण तथा महिला सशक्तिकरण

- गरिबी निवारण तथा महिला सशक्तिकरणका लागि एकीकृत पद्धति अपनाउनमा सहयोग गर्न आयआर्जन, साक्षरता तथा अन्य गतिविधिहरुको पहिचान गर्ने (जस्तै : चालू वा भावी लघु कर्जा आयोजना, आयोजनाअन्तर्गत उपलब्ध सेवाहरुको सूचना प्रवाह गर्ने) ।

टिपोट

महिला तथा पुलाले रोजको प्रविधि, सुविधा र सञ्चालन तथा
मर्मतसम्भारको व्यवस्थापन रसायनी गर्ने । महिलाहरूलाई सञ्चालन तथा
मर्मतसम्भारमा संलग्न गराउने हो भने उमीहरूलाई आधारभूत व्यवस्थापन तालिम दिनुपर्नेछ ।

विकेन्द्रीकरणका लागि सहयोग

- पानी उपभोक्ता समूह र स्थानीय सरकारबीच सम्बन्ध स्थापित गर्न विकेन्द्रीत संरचनामा सहयोग गर्ने ।
- पानी उपभोक्ता समूहलाई सक्रिय रूपले सहयोग पुऱ्याउनमा सम्बन्धित स्थानीय सरकारी निकायलाई सक्षम तुल्याउन वित्तीय तथा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

कर्मचारी भर्ना, कार्य तालिका निर्माण, खरिद तथा बजेट व्यवस्था

- आयोजनामा महिला कर्मचारीहरु धेरै भर्ना गर्ने ।
- सार्वजनिक कार्य तालिका बनाउन मौसमी श्रमको मागमा ध्यान दिने ।
- न्यूनतम महिला कामदारहरुको संख्या निर्धारण गर्ने र सार्वजनिक कार्यको करारमा बाल श्रमिकहरु प्रयोग नगर्ने ।
- महिलाहरुलाई सिकाउन पर्याप्त र लचिलो बजेटको व्यवस्था गर्ने (जस्तै : महिला संगठनहरुका लागि तालिम बजेट, परामर्श सेवा बजेट) ।

अनुगमन तथा मूल्यांकन

अनुगमन तथा मूल्यांकन व्यवस्थाको विकास

- आयोजनाका कर्मचारीद्वारा आन्तरिक अनुगमन तथा मूल्यांकन
- आवश्यक भए गैसस वा परामर्शदाताद्वारा बाह्य अनुगमन तथा मूल्यांकन
- लाभान्वित महिला तथा पुरुषद्वारा सहभागितामूलक अनुगमन

सबै सान्दर्भिक परिसूचकहरूलाई महिला तथा पुरुषका आधारमा छुट्याउने प्रस्तावित परिसूचकहरू

- महिला तथा पुरुषमा खानेपानी तथा सरसफाईको प्रयोग र चेतना, जस्तै : सन्तुष्टि, छनौट गरिएको प्राविधिक प्याकेजसम्बन्धी चेतना, प्रयोगको ढाँचा, सेवाको पहुँच, सेवाले औगट्ने दायरा, स्वस्थ जीवनयापनसम्बन्धी प्रचलन, पानी संकलन र ढुवानीमा बचत गरिएको समय ।
- आयोजनाको दीगोपना, जस्तै : लागत असुली, वर्गीकरण, सुविधाहरुको सरसफाई, उपभोक्ता समूह/सदस्य संख्या (महिला तथा पुरुषका आधारमा), बैठकको संख्या ।

- महिला सशक्तिकरण, जस्तै : कर्जा पाएका महिलाहरुको संख्या, महिलाहरुको आम्दानीमा भएको वृद्धि, आयोजनामा तालिमप्राप्त महिलाका लागि क्यारियरको सम्भावना ।

दस्तावेज तयार पार्ने

- एडीबी अध्यक्षको प्रतिवेदन र सुझावमा लैंगिक-सम्बेदनशील विशेषताहरु समावेश गर्ने र त्यसलाई ऋण सम्भौतामा संलग्न गरी लैंगिक-सम्बेदनशील आयोजना ढाँचाको संयन्त्र सुनिश्चित गर्ने, जसलाई कार्यान्वयन निकायले पालना गर्नुपर्नेछ (हेन्रुहोस् तालिका १) ।

बक्स ३

महिला सहभागिताको सुनिश्चितता : फिलिपिन्समा ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र आयोजना

खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना तयार पार्दा र कार्यान्वयन गर्दा महिला सहभागिताको महत्वलाई व्यवहारमा उतार्न स्पष्ट कार्यान्वयन संयन्त्र र निर्देशिका आवश्यक पर्छ । फिलिपिन्सको ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र आयोजना (१९९६) मा सक्रिय महिला सहभागिता र सम्भव भएको ठाउँमा महिला नेतृत्व सुनिश्चित गर्न सह-आयोजनाहरुको तयारी र कार्यान्वयन निम्नबमोजिम गरिएको थियो :

- राष्ट्रिय तथा स्थानीय गैसस (महिला गैसससमेत) बाट समुदायिक परिचालन र सह-आयोजनाहरुको अनुगमन तथा मूल्यांकन ।
- समुदायमा महिला समूहहरुको पहिचान वा स्थापना ।
- गैससहरु (महिला गैसससमेत) लाई लैंगिक सरोकारका सवाल तथा महिला सहभागिता, आयोजनाका कार्यक्रम, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, स्वास्थ्य तथा सरसफाई र सह-आयोजनाको अनुगमन तथा मूल्यांकनसम्बन्धी प्रशिक्षक प्रशिक्षण प्रदान गर्ने ।

घटना विश्लेषण

• नयाँ तालिमप्राप्त गैससहरुले महिला सामुदायिक समूहलाई लैंगिक सरोकारका सवाल, आयोजनाको पृष्ठभूमि, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, स्वास्थ्य र सरसफाई शिक्षा तथा सहभागितामूलक निर्णय प्रक्रियासम्बन्धी तालिम दिने ।

• व्यारनगे खानेपानी तथा सरसफाई संघ (BWSAs) र स्थानीय कार्यान्वयन निकायरारा महिला सामुदायिक समूहलाई बैठकमा भाग लिन प्रेरित गर्ने । महिलाहरुलाई BWSAs को सदस्य बन्न तथा पाँच सदस्यीय सञ्चालक समितिको सदस्य बन्न तालिम दिने ।

• खानेपानी तथा सरसफाई सुविधाको अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि महिलाहरु भर्ना गर्ने ।

महिलाहरु खानेपानी तथा सरसफाईसम्बन्धी तालिम र निर्णय लिने अवसरबाट मात्र लाभान्वित भइरहेका छैनन, उनीहरुले BWSAs मा रोजगार पनि पाइरहेका छन् ।

बक्स ४

नेपालमा महिला सहभागिताका लागि लगानी : सरकारको क्षेत्रगत योजनामा सहयोग

नेपाल सरकारले आठौ पञ्चवर्षीय विकास योजना (१९९२-१९९७) अन्तर्गत सन् १९९१ मा खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र विकास योजना १९९१-२००० अंगिकार गरेको थियो । यसले खानेपानी

उपभोक्ता समूहमा महिला सहभागिता तथा स्वास्थ्य शिक्षा र सरसफाईमा उनीहरुको भूमिकालाई स्पष्टसँग स्वीकार गरेको थियो । क्षेत्रगत योजनाअन्तर्गत प्रत्येक खानेपानी उपभोक्ता समूहमा कम्तिमा दुईजना महिला सदस्य हुनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था थियो । त्यसैले, खानेपानी तथा ढल निकास विभागले आफ्ना महिला कर्मचारीहरुको संख्या बढाउने

घटना विश्लेषण

प्रयास गर्दै आएको छ । एडीबीको सहायताप्राप्त चौथो ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना (१९९६) ले तालिम कार्यक्रमको सुदृढीकरणाका माध्यमबाट यस पद्धतिमा सक्रिय सहयोग पुऱ्याएको थियो । खानेपानी उपभोक्ता समूहमा लाभान्वित महिलाहरुको सहभागिता प्रोत्साहित गर्न सबै स्तरका विभागीय कर्मचारी (महिला र पुरुष) लाई तालिम दिइएको थियो । आयोजनाले खानेपानी उपभोक्ता सम्हिता महिला सदस्यहरुलाई प्रार्थित र व्यवस्थापकीय दुवै विषयमा तालिम दिन पनि सहायता गरेको थियो ।

नीतिगत संवाद

नीतिगत संवादमा छलफल गरिने विषय सम्बन्धित निकायले लैंड्रिंग सरोकारका सवालप्रति राख्ने सकारात्मक विचार, प्रतिबद्धता र लैंड्रिंग समस्याको गम्भीरतामा निर्भर गर्दछ । केही अवस्थामा खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनामा कानुनी र नीतिगत सुधारका पक्षहरू समावेश गरेर पनि लैंड्रिंग सरोकारका सवालहरू समाधान गर्न सकिन्छ । अन्य अवस्थामा नर्पाँ नीति वा कानुनको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्नेगरी खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना तयार गर्न सकिन्छ (उदाहरणका लागि बक्स ४ हेर्नुहोस्) । दुवै अवस्थामा आयोजनाको ढाँचा कानुन वा नीतिसँग मेल खाने हुनुपर्छ । यसका लागि विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रसँग नियमित नीतिगत संवाद हुनु जरुरी छ ।

नीतिगत संवादले विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रले प्रमुख लैंड्रिंग सरोकारका सवालहरू बुझेको छ र उपयुक्त कार्यक्रम लागू गर्न तथा पर्याप्त स्रोत-साधनको व्यवस्था गर्न तयार छ भनी सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

आयोजनागत तथा नीतिगत संवाद गर्दा विकासोन्मुख सदस्य राष्ट्रसँग छलफल गर्नुपर्ने केही सम्भाव्य विषयहरू तालिका २ मा दिइएका छन् ।

**समुदायलाई
पानीको वितरण र
प्रयोगका लागि
कसरी संगठित
गरिएको छ ?**

तालिका २

नीतिगत संवादका सम्भावित विषय

प्रमुख विषय	प्रस्तावित कार्य
कार्यान्वयन निकायका लागि लैंडिंग तथा सहभागितामूलक क्षमता अभिवृद्धि	☒ कार्यान्वयन निकायका सबै अधिकारी र कर्मचारीहरुलाई लैंडिंग र सहभागितामूलक तालिम दिने । ☒ राष्ट्रिय महिला निकाय, जस्तै महिला मन्त्रालयको सहयोग लिने ।
सरकार-गैसस समन्वय	☒ सक्रिय महिला गैससहरुको पहिचान गर्ने र सेवा प्रवाह तथा रणनीति विकासमा सरकार-गैसस साझेदारीको खोजी गर्ने ।
कर्मचारी भर्ता	☒ स्थायी महिला कर्मचारीको संख्या बढाउन कार्यान्वयन निकायलाई प्रतिबद्ध गराउने ।
बजेट निर्माण	☒ लैंडिंग तथा सहभागितामूलक तालिमका लागि बजेट सुनिश्चित गर्ने ।
क्षेत्रगत कार्य	☒ लैंडिंग भेदभाव भएको क्षेत्रगत कानुन तथा नीतिगत सवालहरुमा छ्यानबीन गर्न छटै क्षेत्रगत कार्य वा प्राविधिक सहायता लिने (जस्तै : खानेपानी उपभोक्ता संघ ऐन, घर तथा खेतीपातीमा पानीको प्रयोगलाई लिएर द्वन्द सिर्जना भएका ठाउँमा पानीको प्रयोगसम्बन्धी कानुन तर्जुमा)
कानुनी तथा नीतिगत सुधार	☒ महिला सहभागिता बढाउन कानुनी तथा नीतिगत सुधारलाई आयोजनामा समेट्ने ।

अनुसूची

लैंड्रिक विशेषज्ञका लागि निर्देशित शर्त

आयोजना तथारी प्राविधिक सहायता (PPTA) को सम्भाव्यता अध्ययन

- सामाजिक विश्लेषणअन्तर्गत अन्य विशेषज्ञको सहयोगमा सहभागितामूलक लैंड्रिक विश्लेषण गर्ने (जस्तै : सामाजिक विशेषज्ञ, स्वास्थ्य विशेषज्ञ तथा सामुदायिक सहभागिता विशेषज्ञ)।
- लक्षित जनसंख्यामा प्रमुख सारेदार समूहको सामाजिक-आर्थिक विवरण पहिचान गर्ने र महिला तथा पुरुषको छुट्टाछुट्टै तथ्यांक तयार पार्ने। गरिबी र लैंड्रिक सम्बन्धको विश्लेषण गर्ने।
- खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रमा ज्ञान, वृष्टिकोण, प्रचलन, भूमिका, बाधा-अवरोध, आवश्यकता र प्राथमिकतामा महिला तथा पुरुषबीच रहेको अन्तर र त्यसका कारणहरूको परीक्षण गर्ने।
- महिला तथा पुरुषको सहभागितामूलक क्षमता र त्यसमा प्रभाव पार्ने पक्षहरू विश्लेषण गर्ने।
- आयोजनाले महिला तथा पुरुषमा पार्नसक्ने प्रभाव र प्रतिफल बढाउने तथा नकारात्मक प्रभावहरू घटाउने विकल्पको विश्लेषण गर्ने।
- आयोजना तथारी प्राविधिक सहायता तथा आयोजना कार्यान्वयन गर्दा प्रयोग गर्न सकिने सरकारी निकाय तथा गैर-सरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था र महिला समूह पहिचान गर्ने। तिनीहरुको क्षमता विश्लेषण गर्ने।
- आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित नीति तथा कानुन समीक्षा गर्ने (जस्तै : उत्तराधिकार कानुन, पानी उपभोक्ता समहका विनियम)।
- विश्लेषणका आधारमा लैंड्रिक-सम्बेदनशील तथा सहभागितामूलक आयोजनाको ढाँचा विकास गर्ने र आवश्यकतावमेजिम थप क्षेत्रगत कार्य तथा नीतिगत/क्षेत्रगत सुधारका कार्य गर्ने। सक्रिय महिला सहभागिता सुनिश्चित गर्ने र आयोजनाका सबै गतिविधिमा तिनको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न विशेष रणनीति तथा संयन्त्रको सिफारिस गर्ने।
- लैंड्रिक-सम्बेदनशील अनुगमन तथा मूल्यांकन संयन्त्र र परिसूचक विकास गर्ने।
- कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्यांकन परामर्शदाताहरुका लागि निर्देशित शर्ते तयार पार्ने।

आयोजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मूल्यांकन सहायता

- आयोजनाको लैंड्रिक रणनीति विकास गर्ने र यदि त्यस्तो रणनीति पहिल्यैदेखि छ भने त्यसलाई परिमार्जन गर्ने तथा कार्यान्वयन योजनाको समीक्षा गर्ने।
- महिलाको समान प्रतिनिधित्व र लैंड्रिक सरोकार सुनिश्चित गर्ने आयोजना कार्यालयमा कर्मचारी भर्ना गर्ने। आयोजनाका सबै तहका कर्मचारीहरूलाई लैंड्रिक सचेतता तालिम दिने। लैंड्रिक सचेतता कायम गर्ने।
- आवश्यक भए महिला सामुदायिक परिचालक भर्ना गर्ने। उनीहरुलाई लैंड्रिक तालिम दिने। खानेपानी तथा सरसफाईमा लाभान्वित महिलाहरुलाई तालिमको आवश्यकता विश्लेषण गर्ने। खानेपानी तथा सरसफाईमा महिलाहरुको आवश्यकतासँग मेल खाने प्राविधिक तथा शीपमूलक तालिम सुनिश्चित गर्न सामुदायिक तालिमको सुपरीवेक्षण गर्ने।
- आयोजनाको कार्यान्वयन अनुगमन गर्न आयोजना कार्यालयलाई सहयोग गर्ने। महिला सहभागितामा बाधा-अवरोध पुर्याउनसक्ने विषयहरूमा विशेष ध्यान दिने र आवश्यक भए द्वन्द समाधानमा सहयोग गर्ने।
- लाभान्वित महिलाहरुका अन्य आवश्यकता विश्लेषण गर्ने (जस्तै : कर्जा, साक्षरता कार्यक्रम, आयआर्जनका लागि शीपमूलक तालिम) र आयोजनामा यस्ता आवश्यकता व्यवहारिक रूपमा समावेश गर्ने।
- लाभ अनुगमन तथा मूल्यांकन परामर्शदाताले महिला तथा पुरुषको छुट्टाछुट्टै तथ्यांक संकलन गर्ने। महिला सामुदायिक परिचालक (यदि छन् भने) लाई सहभागितामूलक अनुगमन तथा लाभान्वित महिलाको परिचालनमा सहयोग गर्ने। यसको नतिजाका आधारमा आयोजना कार्यालयलाई आवश्यक सुधारात्मक उपाय सिफारिस गर्ने।

सन्दर्भ-सामग्री

- Fong, Monica, Wendy Wakeman, and Anjana Bhushan. 1996. *Toolkit on Gender in Water and Sanitation*. Gender Toolkit Series No. 2. Washington, D.C.: World Bank.
- Pfohl, Jacob. 1997. *Mainstreaming Gender in Water, Environment and Sanitation (WES) Programming*. Draft. New York: UNICEF.
- UNDP-World Bank Water and Sanitation Program-South Asia. 1999. *Water for India's Poor: Who Pays the Price for Broken Promises?* New Delhi.
- UNDP-World Bank Water and Sanitation Program, WEDC, and DFID. 1999. *Community Initiatives in Operation and Maintenance of Urban Services*. New Delhi.
- Wakeman, Wendy. 1995. *Gender Issues Sourcebook for Water and Sanitation Projects*. Washington, D.C.: The World Bank.
- World Bank. 1996. *World Bank Participation Sourcebook*. Washington, D.C.: Environmentally Sustainable Development Vice Presidency.
- World Health Organization and PROWESS/United Nations Development Programme. 1984. *Involvement of Women in Water Supply, Sanitation and Health Education Projects: A Guideline for Case Studies*. New York.